

A Hartvik-agenda és a Német-római pontifikále*

I.

A zágrábi érseki könyvtár MR 165-ös jelzetű, általában Hartvik-agendának nevezett kódexe egyike a magyarországi liturgia legrégebb és legjelentősebb emlékeinek.¹ A püspöki ordókat és az egyházi év rendhagyó szertartásait tartalmazó forrás értékelése azonban —kellő kontextus híján— máig nem egyöntetű. Vitatott, hogy a könyv sorolható-e valamely ismert liturgikus könyvtípushoz, avagy kevert műfajú, hogy a tulajdonképpeni „magyar” rítus tanúja-e, és hogy vajon saját korához, a XI. század végéhez képest hagyományos jellegű, vagy épp ellenkezőleg, újító tartalmi és szerkezeti megoldásokat alkalmaz.² Jóllehet előzetes, nem teljes körű vizsgálódások alapján mindhárom kérdésre választ próbáltam már adni,³ a kézirat módszeres földolgozása és a kortárs európai környezethez való hozzámérése még váratott magára.

E munka első és talán legfontosabb állomása az első ezredforduló környékének referenciaértékű szerkesztményével, a X. század közepén keletkezett Német-római pontifikáléval (a továbbiakban PRG)⁴ való összevetés volt. A könyv megalkotását kiadói, Michel Andrieu, Cyrille Vogel és Reinhard Elze kutatásai alapján a mainzi Szent Albanus-apátság szerzeteseinek tulajdonítjuk. Összeállítása azonban nem valamely elszigetelt magánkezdeményezésnek, hanem az Ottó-kori birodalmi egyház átgondolt törekvésének köszönhető, amely a *renovatio imperii*-vel párhuzamosan mintegy kiter-

* Készült az OTKA K 78680 kutatási programjának támogatásával.

¹ A kódex kutatástörténetének részletes bemutatásától itt eltekintünk, de fölhívjuk a figyelmet KNIEWALD D. Károly úttörő tanulmányára: „Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a”, *Magyar Könyvszemle* LXV (1941) 1–21., valamint SZENDREI Janka összegzésére: *A „mos patria” kialakulása 1341 előtti bangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest 2005. 66–103.

² E kérdések merülnek föl már TÖRÖK József munkájában: „11–12. századi liturgikus kódexeink tipológiája”, in *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Budapest 1989. 70–71., de SZENDREI idézett művében is.

³ *Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei*. PhD disszertáció, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktoriskola, Ókortudományi Program 2008. A világhálón ld. http://latin.elte.hu/munkatarsak/FM_files/disszertacio.shtml II. rész 3. fejezet. Az itt tárgyalt kérdések továbbgondolásához nagyban hozzájárult opponensem, DOBSZAY László értő kritikája.

⁴ Kritikai kiadása: Cyrille VOGEL — Reinhard ELZE: *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle I–III*. Vatikánváros 1963, 1972. (Studi e Testi 226–227, 269). A középkori pontifikálék legfontosabb kiadásaihoz, szakirodalomához ld. saját közleményemet: „Középkori pontifikálék Magyarországon”, *Magyar Könyvszemle* CXXVI (2010/2) 242–247.

jeszteni kívánta a latin liturgiának a karoling korban megkezdett egységesítését. A PRG ezért azt a könyvet jelenti a X. században, amelyet a Gregorián szakramentárium frank redakciója jelentett a IX-ben.⁵ Jóllehet nem vált a mai értelemben „hivatalos” könyvvé, a német egyházakban általánosan elterjedt, és befolyása Közép-Európán kívül Itáliában, valamint francia és angol területeken is alapvető. A magyar egyház és liturgia megszületésekor aligha volt olyan, vele versenyképes forrás, amelyet egy közép-európai pontifikále szerkesztésekor mintának tekinthettek volna.

Óvatosságra int azonban a műfaj kérdése. A PRG-ben ugyanis nem szerepel a „pontifikále” cím, és a könyv tartalma sem szorítkozik püspök által végzett szertartásokra: a szakirodalomban klasszikussá vált megjelölés a kiadók leleménye. Ha nem hagyjuk magunkat általa befolyásolni, a következő megfigyeléseket tehetjük.

- 1) A PRG és a vele rokon könyvtípus fejezetei jellemzően „Ordo” címet viselnek.
- 2) Anyagválogatásuk egyetlen szempontja, hogy olyan szertartásokat rögzítsenek, amelyek kívül esnek a mise és a zsoltosma szokásos, az évkörhöz igazodó rendjén.
- 3) Szerkezetük nem megállapodott: a szertartásszövegek mellett sok és terjedelmes rubrikát tartalmaznak, magukat a szövegeket pedig a mise és a zsoltosma könyveihez képest gyakrabban közlik készletszerűen, hogy úgy mondjam, ömlesztve.

Ha tehát e könyvtípus előzményeit tekintjük, úgy értékelhetjük, mint valóban „Ordo” címet viselő rubrikaszövegek sorozattá rendezését és szertartásszövegekkel való kiegészítését. Ha a későbbi fejlemények felől tekintünk rá vissza, úgy foghatjuk föl, mint a kifejlett pontifikále, rituále és processzionále közös őst. A mára megállapodott terminológiára való tekintettel nem szeretnék szakítani a „pontifikále” elnevezéssel, de a „korai” jelző alkalmazásával érzékeltetni kívánom, hogy nem püspöki szertartáskönyvről, hanem a római liturgia misén és zsoltosmán kívüli, illetve azokon belül rendhagyó anyagait összefogó gyűjteményről beszélek.

További problémát jelent a teljesség kérdése, tudniillik hogy a PRG nem minden fennmaradt példánya tartalmazza a modern kiadásába fölvetett összes ordót, és általában is úgy látjuk, hogy az a műfajon belüli teljességre való törekvés, amely a későbbi pontifikálék, rituálék vagy processzionálék sajátja, nem jellemző a korai pontifikálék többségére. Ez a tény ismét arra int, hogy a gyűjtemény műfaji egységének az ordót, és ne az ordók inkább esetleges füzérét tekintsük. A korai pontifikále valójában több vagy kevesebb ilyen ordó összekapcsolása, amelyben a teljességre való törekvés és va-

⁵ A liturgikus könyvek, köztük a PRG történetéhez mindmáig a legjobb áttekintés: Cyrille VOGEL: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen.* Pastoral Press, Portland—Oregon 1986. (bővített kiadás); a témában ma legelterjedtebb kézikönyv: PALAZZO, Éric: *Histoire des livres liturgiques. Le Moyen Age. Des origines au XIIIe siècle.* Beauchesne, Párizs 1993.

lamiféle, a válogatást és a sorrendet szervező elv történetileg nézve csak fokozatosan, és a XIII. századig⁶ sohasem tökéletesen érvényesül.

E műfajtörténeti megfontolások jelentik az első összefüggést a Hartvik-agenda és a PRG között. A nyugat-európai forrásokat fölmérő vizsgálatok a római ordók gyűjteményeit tekintették a fejlődés első ismert lépcsőfokának,⁷ a csak néhány ordót összefűző, ún. kezdetleges (primitív) pontifikálékot a másodiknak.⁸ A műfaj tulajdonképpeni megszületését jelentette volna a PRG, majd a XII. és XIII. századi Római pontifikálék,⁹ utolsó állomása pedig a XIII. század-végi Durandus-pontifikále, a „tridenti” *Pontificale Romanum* közvetlen elődje lett volna.

Én magam inkább úgy írnám le a folyamatot, mint a szertartásszövegekkel egyesített ordók egyre teljesebb és logikusabb gyűjteményekbe szervezését egyfelől, majd a rituále és a processzionále tematikájához tartozó anyagok kiemelését belőle másfelől. A szó szoros értelmében vett pontifikále, tehát a kifejezetten székesegyházban vagy püspök által végzett szertartásokat hordozó könyvtípus csak e két, ellentétes irányú tendencia eredményeként jön létre.

Ami a Hartvik-agendát illeti, lejegyzésének kora (amely tehát összeállításának csak *terminus ante quem*-je), a XI. század vége a PRG és az első ismert, XII. századi Római pontifikále keletkezése közötti időszakra esik. Tartalmának legnagyobb részét egy, az egyházi év rendhagyó szertartásait közlő ordósorozat teszi ki. Ez előtt kifejezetten püspöki ordók: a zsinattartás, az egyházi rend egyes fokozatairól való letétel, majd az

⁶ Ekkor készül el meg ugyanis Durandus Vilmos pontifikáléja, amely a XX. század derekáig minden római pontifikále mintáját képezte. Kritikai kiadása: Michel ANDRIEU: *Le Pontifical Romain au moyen-âge III. Le pontifical de Guillaume Durand*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1940. (Studi e Testi 88); a modern („tridenti”) pontifikále előtörténetéhez ld. Marc DYKMANS SI: *Le Pontifical Romain révisé au XV siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1985. (Studi e Testi 311); a „tridenti” pontifikále első változatának hasonmás kiadása: *Pontificale Romanum Clementis VIII. Pont. Max. iussu restitutum atque editum*. Apud Iacobum Lunam, impensis Leonardi Parasoli et sociorum Roma 1595. = Manlio SODI — Achille Maria TRIACCA: *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596)*. Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 1997. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 1).

⁷ Mértékadó kritikai kiadásuk: Michel ANDRIEU: *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. Peeters Publishers, Louvain 1931–1961. (Spicilegium sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29).

⁸ Ezekről ld. Niels Krogh RASMUSSEN OP és Marcel HAVERALS munkáját, illetve kivonatos forrásközléseit: *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque*. Peeters Publishers, Louvain 1998. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 49).

⁹ Michel ANDRIEU: *Le Pontifical Romain au moyen-âge I. Le pontifical Romain du XIIe siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1938. (Studi e Testi 86); uő: *Le Pontifical Romain au moyen-âge II. Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1940. (Studi e Testi 87).

azokba való visszahelyezés és a kiközösítés-visszafogadás formája olvashatók,¹⁰ utána pedig egy, a későbbi rituále körébe sorolható függelék a bűnbánat és a betegek kenete ordójával. A korai pontifikálék jellegzetes eljárása, hogy az egyházi év ciklusába illesztve hoznak egyes, attól független, de logikailag bekapcsolható ordókat. Így a Hartvik-agenda is közöl például hamvazószerda, majd nagycsütörtök ordóinál általános bűnbánati, illetve a keresztjáró napok ordójánál különféle votív anyagokat.

Mégis számos püspöki szertartás —hogy csak a legjellemzőbbeket említsem: a bérmálás, a papi rendek föladása vagy a templomszentelés— hiányzik belőle. A korai pontifikálék rendszerint viszonylag kis formátumú, könnyen hordozható kéziratok: a PRG elméletileg teljes anyagát kiadó kódexek maguk a legkritkább esetben teszik lehetővé az összes vonatkozó ordó egy kötetbe másolását. Maga a Hartvik-agenda is csonka vagy sérült a kódex elején, végén és az egyházi évet befejező szakasz után. Szintén nem teljes, de éppen az imént említett püspöki ordókat tartalmazza egy másik fontos zágrábi kódexünk ugyanebből a korból és műfajból: az Esztergomi benedikcionále.¹¹ Ha ezeket a könyveket egy többkötetes ordógyűjtemény véletlenszerűen fennmaradt tagjainak fogjuk föl, akkor hiányaik sem teszik kérdésessé, hogy a korai pontifikále típusához sorolandók.

A legnehezebb a kódex hozzávetőlegesen háromnegyed részét kitöltő, az egyházi évet követő szakasz értelmezése lenne egy pontifikále keretei között. A PRG leghosszabb, a szövegkiadásban 99. számú ordója azonban éppen az egyházi évet írja le, és ez az ordó —habár csakis a PRG kontextusában maradt fenn— az *Ordines Romani* kritikai kiadásába is bekerült az 50-es szám alatt. E gyűjtemények összefüggésében nem az a vonása uralkodó, hogy az egyházi évet írja le, hanem az, hogy az egyházi év különleges, rendhagyó alkalmaira összpontosít. Ha tehát a Hartvik-agenda egyházi évet leíró szakaszát nem a kódex tartalmi arányaihoz képest, hanem a műfaj általános, korabeli kontextusában ítéljük meg, akkor az is tökéletesen illeszkedik a korai pontifikále főntebb vázolt keretei közé. Ebből következőleg a kódexet a mára megszilárdult terminológia szerint fenntartás nélkül nevezhetjük pontifikálénak. A fenntartások, amelyek e műfaj-meghatározással szemben mégis fölhozhatók, nemcsak a Hartvik-agendára, hanem a korai pontifikálék mindegyikére érvényesek.¹²

¹⁰ Ezekkel kapcsolatban újabban SOMOGYI Szilvia folytatott kutatásokat. Egyelőre kiadatlan eredményeit az ELTE Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Doktori Programjának ülészakán ismertette 2011. június 3-án.

¹¹ Zágráb, Metropolitanska Knjižnica MR 89; ld. hozzá KNEWALD D. Károly tanulmányát: „Esztergomi Benedictionale (XI. század)”, *Magyar Könyvszemle* LXV (1941) 213–231., valamint SZENDREI idézett munkáját.

¹² A kézirat pontifikálék legteljesebb katalógusa: RICHARD KAY: *Pontificalia. A Repertory of Latin Manuscript Pontificals and Benedictionals*. The University of Kansas, Lawrence 2007. A világhálón ld. <http://kuscholarworks.ku.edu/dspace/handle/1808/4406>

A Hartvik-agenda ezért —legalábbis műfaj történeti értelemben— a PRG hagyományába illeszkedik. Noha másfélszáz évvel későbbi, akár archaikusnak is ítélnénk hozzá képest, ha a Hartvik-agenda ordóit véletlenszerű összeállításnak fogjuk föl: mint említettem, az ordók szűkebb körének egységes logikát nem követő összefűzése a kezdetleges pontifikálékra jellemző. Nem így áll a helyzet, ha a Hartvik-agendát nem önálló kötetnek, hanem egy többkötetes gyűjtemény tagjának, mégpedig utolsó kötetének tekintjük. Ebbe az irányba mutat, hogy a PRG ordóinak sorrendje ugyanaz, mint a Hartvik-agenda ordóié: a zsinattartás (79–80.) után a kiközösítés és visszafogadás rítusai (85–91.) szerepelnek, majd —néhány kevésbé jellegzetes ordó után—¹³ ezeket követi az egyházi évet leíró ordósorozat (99.). Itt egy további, megint kevésbé szerves rész következik, végül pedig egymás után a bűnbánattal és betegséggel kapcsolatos rítusok (136–145.). Ehhez képest a PRG zsinattartás előtti részeiben találjuk az összes többi, jellemző pontifikális ordót: a papi rendek föladását, a szűzek konsekrációját, az apát vagy apátnő megáldását, a templomszentelést és a királykoronázást. Szemben más korai pontifikálékkal a PRG nem foglal magába önálló benedikcionálét, a bérnialást pedig a nagy szakramentáriumok hagyománya szerint a keresztséggel együtt a nagyszombati vigília keretei közt írja le (így tesz a Hartvik-agenda is). Következésképpen megállapíthatjuk, hogy a Hartvik-agendából föltűnően hiányzó ordók a PRG-ben adott sorrend szerint egy vagy több előző kötetben kellene, hogy szerepeljenek. Ha okfejtésem helytálló, akkor nemcsak a Hartvik-agenda, hanem az Esztergomi benedikcionále közvetlen kontextusához is sikerült közelebb kerülni, természetesen anélkül, hogy a két kódex közvetlen kapcsolatát föltételeznénk.

II.

Szerkezetük után forduljunk a két forrás szöveges és liturgikus tartalma felé! Szöveges tartalom alatt itt elsősorban a pontifikálék legsajátabb szövegeit, az ordók rubrikáit értem, másfelől a szertartásszövegek variánsait, amelyek olykor nemcsak a szöveg megfogalmazására, hanem tagolására vagy műfaji besorolására is kiterjednek. Liturgikus tartalom alatt egyrészt az ordók szertartásszövegeit cselekménnyé szervező moz-

¹³ A kevésbé jellegzetes anyagok közé tartoznak elsősorban a votív miseszövegek. Mivel a pontifikále anyagát tökéletesen egységes logika szerint lehetetlen lenne rendezni, természetes, hogy az összetartozó tartalmi egységek határán lazábban kapcsolódó ordócsoportok kapnak helyet. Ezt erősíti meg az a gyakorlati szempont, hogy a középkori kódexek első és utolsó lapjaira rendszerint járulékos, utólagos anyagokat jegyeztek be. Ha egy mű több kötetre terjedt ki, ezek a járulékos elemek az időnkénti összemásolás eredményeképpen beépülhettek a törzsszövegbe, és csak a tartalmi-szerkezeti elemzés mutathatja ki toldalékos jellegüket.

zanatokat, az adott szertartás *dróméná*-ját, másrészt *legomená*-ját,¹⁴ a szertartásszövegek válogatását és összerendezését értem. E négy kategóriával elégségesen leírhatók a misén és zsolozsmán kívüli szertartástípusok ordói, de sajátos alkatuk miatt mindegyik megközelítéshez megjegyzéseket kell fűzni.

Az ordók rubrikaszövegeivel, azok viszonyával, hagyományozásával korábbi tanulmányokban foglalkoztam.¹⁵ Összefoglalásul elég elmondanom, hogy a Hartvik-agenda egyházi évet leíró ordói közvetlen, szövegtörténeti kapcsolatban állnak a későbbi magyar liturgia legjellemzőbb, esztergomi vonulatát képviselő elsődleges források párhuzamos helyeivel.¹⁶ Hogy föl tudjam mérni, mennyire jelentékenyek ezek az egybeesések, források széles körét hasonlítottam össze a rubrikák megfogalmazása szintjén, ügyelve arra, hogy a mintavételből ne maradjanak ki a magyar liturgia egésze vagy eredete szempontjából fontos adatok.¹⁷ Arra az eredményre jutottam, hogy a Hartvik-agendától a nyomtatott esztergomi szerkönyvekig követhető szöveg-hagyomány a maga összetettségében párhuzamok nélkül áll, ahol viszont szórványszerűen mégis sikerült párhuzamait kimutatni, ott a szálak minden esetben a PRG-hez vezetnek. A PRG-vel való rokonság sohasem közvetlen: a vele rokon magyarországi rubrikák vagy erős szövegváltozatok, vagy erős szövegváltozatok saját kiegészítésekkel, vagy saját szövegek, amelyeknek egyes fordulatai, mondatszerkezetei a PRG párhuzamokhoz kapcsolódnak.

¹⁴ A görög kifejezéseket az eleusiszi misztériumokról szóló antik híradásokból kölcsönzöm, mert kifejezően írják le a rítus cselekményes, illetve szöveges mozzanatainak kettősségét.

¹⁵ Főntebb idézett doktori értekezésem eredményeinek összefoglalásai: „Unknown Fragments of Ordines in Medieval Hungary and Related Central European Churches”, in Jean LECLANT — André VAUCHEZ — Daniel-Odon HUREL (szerk.): *Dom Jean Mabillon figure majeure de l'Europe des lettres. Actes des deux colloques du tricentenaire de la mort de dom Mabillon. Abbaye de Solesmes, 18–19 mai 2007. Palais de l'Institut, Paris, 7–8 décembre 2007.* Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Párizs 2010. 671–683., magyarul: „Ismeretlen ordótöredékek a középkori Magyarországon és a környező közép-európai egyházakban”, *Magyar Könyvszemle* CXXXVI (2010/3) 366–375.

¹⁶ E kiemelkedő későbbi források a Pray-kódex (vsz. XII. századi boldvai bencés szakramentárium: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár MNy 1.); a XIII. századi hangjelzett esztergomi breviárium (Prága, Strahovská Knihovna [Bibliotheca Monasterii Strahoviensis] DE. I. 7., hasonmás kiadása: SZENDREI Janka: *Breviarium Notatum Strigoniense saeculi XIII.* Budapest 1998. [Musicalia Danubiana 17]; a XIV. századi hangjelzett esztergomi misszálé (Pozsony, Archiv Mesta EC. Lad. 3. & EL. 18., hasonmás kiadása: SZENDREI Janka — Richard RIBARIČ: *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio.* Budapest 1982. [Musicalia Danubiana 1]); és az első magyar megrendelésre készült nyomtatott zsolozsmás- és misekönyv (*Breviarium Strigoniense.* Velence 1480. [RMK III. 1.]; *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.* Nürnberg 1484. [RMK III. 7.], kritikai kiadása: DÉRI Balázs: *Missale Strigoniense 1484 id est Missale secundum chorum almæ ecclesiæ Strigoniensis, impressum Nurebergæ apud Antonium Koburger, anno Domini MCCCCLXXXIII* [RMK III 7]. Argumentum Kiadó, Budapest 2009.)

¹⁷ A szöveg-helyek összehasonlító kiadását és párhuzamait disszertációm függelékében közöltem *Fragmenta Pontificalis antiqui Strigoniensis collata ex integris rubricis sex principalium fontium saeculorum XI–XVI., earundem synopsis atque nonnullis testibus referentiisque* címmel.

zamos szövegének ismeretét sejtetik. Ahol a PRG-n kívül más források is közel állnak a magyarországiakhoz, egyértelmű a PRG közvetítő szerepe: vagy a PRG-ből kiinduló, annak ordóit akár egy az egyben alkalmazó német forrásokról van szó (ilyen a Salzburgi misszálé),¹⁸ vagy olyan római ordókról, amelyek maguk is a PRG forrásai voltak, amelyeket tehát a PRG közvetíthetett a hazai liturgiába. Ezek az adatok nagy mértékben megerősítik a PRG és a Hartvik-agendához feltűnően közel álló esztergomi rubrikás hagyomány kapcsolatát, mégis különös, hogy a PRG-től való függés jóval nagyobb mértékű más közép-európai pontifikálék szövegezésénél. A Hartvik-agenda tehát egyértelműen a PRG hagyományának folytatója, de a mintához viszonyított eredetiségéhez sem fér kétség.

Kevésbé látszik közelinek a kapcsolat a két forrás szertartásszövegei között. A pontifikále legjellemzőbb szövegtípusai az euchológia körébe tartozó, a misében megszokottnál jóval terjedelmesebb könyörgés, a prex, az exorcizmus és az áldás. Éppen a nagy terjedelem és a formuláris építkezés miatt előfordul, hogy az egyik forrásban egyetlen tételnek mutatkozik az, ami a másikban két tételre bomlik szét, vagy hogy az egyik szöveg megszólító szakasza egy másik folytatásához illeszkedik. Van példa arra is, hogy a főnti műfajok megkülönböztető jegyei, például a prefációdialógus vagy az áldó formula vándorolnak az egyébként azonos megfogalmazású szövegek között. Az euchologikus formulák ráadásul igen megnehezítik a tételek incipitek segítségével való jegyzékbe rendezését, hiszen a jellegzetes szavak, fordulatok sokszor csak egy vagy másfél sornyi, ha mondhatjuk így, sablonos bevezető után kerülnek elő.¹⁹

Vitathatatlan, hogy a PRG és a Hartvik-agenda imaanyaga a készlet szintjén közel áll egymáshoz. Az erős szövegváltozatok és a jellegzetes pontokon is azonosítható műfajváltások viszont cáfolják, hogy a PRG elsődleges mintája lett volna a Hartvik-agendának ezen a területen. Az egyezések inkább vezethetők vissza a római ordók és szakramentáriumok közös örökségére. Ugyanezt szűrhetjük le az énektételekből is, amelyek esetünkben főleg a processziós énekek közül kerülnek ki. E beláthatóbb korpuszban nincs esély a szövegek olyan mértékű variálódására, mint az euchológiában, de feltűnő egyes tételek megléte, illetve hiánya az egyik forrásban a másikhoz képest.

¹⁸ A XV. századból: Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár Cod. Lat. 2.

¹⁹ A tájékozódást hivatottak segíteni az idézett kiadások egész kötetet betöltő mutatói. Az euchologikus szövegek áttekintéséhez a legfőbb segédletek: Edmond (Eugène) MOELLER OSB: *Corpus benedictionum pontificalium*. Brepols, Turnhout 1971–1979. (Corpus Christianorum Series Latina 162 A–C); uő: *Corpus prefationum*. Brepols, Turnhout 1980–1981. (Corpus Christianorum Series Latina 161 A–D); uő — Ioannes Maria CLÉMENT — Bertrandus COPPIETERS 'T WALLANT: *Corpus orationum*. Brepols, Turnhout 1993–2004. (Corpus Christianorum Series Latina 160 A–M).

A Hartvik-agenda eszerint nem pusztán alkalmazása vagy kivonatolása a PRG-nek, hanem önálló, más forrásokat is ismerő és használó szerkesztői munka eredménye.

Az egész pontifikále-anyag leghatékonyabb összefogó elve a fentebb *dróméná*-nak nevezett kategória. A frank-római rítus megszilárdult állapotában az egyes ordók cselekményes mozzanatai alkotják azt a vázat, amelyre a szintén egységes készletből vett, de bizonytalan elhelyezésű énekelt és euchologikus tételek, a *legomena* tapadnak. E mozzanatok a PRG és a Hartvik-agenda között is szilárd összeköttetést teremtenek, de ez az összeköttetés éppúgy fönnáll a nyugati liturgia más forrásaival.

Ami a korai pontifikálékba foglalt szertartástípusok esetében egy-egy forrásra vagy rítusváltozatra végeredményben jellemző, az éppen a szertartásszövegek és a cselekményes mozzanatok egymáshoz rendelésének mikéntje. Szemben a misével és a zsolozsmával, ahol a szöveg- (és dallam-) készlet változó tételei állandó szerkezetbe illeszkednek, a pontifikále (és vele a rituále és a processzionále) elemzése afféle két ismeretlenes egyenlet: a változó szövegi tételeket egy változó szerkezetben kell nyomon követnie annak, aki egy-egy ordó logikájának megragadására vállalkozik.²⁰ Az eddigi adatok alapján is bizonyos, hogy ezt a munkát ordónként kell elvégezni: az ordókat kiválogató, kötetbe és sorrendbe szervező elgondolás ugyan egységes, de amint a rubrikák hagyományozása, úgy a liturgikus tartalom sem azonos eredet felé mutat a különböző ordóknál.

Részletes kimutatások helyett hadd foglaljam össze a tapasztaltakat! A PRG-vel pontosan megegyező ordót a Hartvik-agenda nem tartalmaz. Egyes ordók viszonylag közel állnak a PRG-beli szerkezethez és szövegezéshez, ilyen például némelyik bűnbánati vagy a kiközösítési rítus.²¹ Más ordók azonos mozzanatok és szinte azonos szöveggészletet strukturálnak eltérő módon: ilyen például a vezeklők visszafogadásának nagycsütörtöki szertartása.²² Végül az ordók némelyike, így az ádventtől vízkeresztig terjedő szakasz vagy az egyházi rend fokozatairól való letételek és az azokba való visszahelyezések minden párhuzamot nélkülöznek a PRG-ben.

Az ordók egyenkénti vizsgálatából sok értékes következtetés lenne leszűrhető, annyira azonban már ebből is egyértelmű, hogy a Hartvik-agenda a PRG műfaji és részben szöveghagyományán belül liturgikusan eltérő anyagot hoz. Ez az anyag a PRG-hez képest újító, amiből szerkezeti értelemben is inkább arra következtethetünk, hogy a Hartvik-agenda nem a kezdetleges pontifikále, hanem a PRG típusához tartozik, így hiányait további, mára elveszett kötet vagy kötetek töltenék be.

²⁰ Ilyen kutatásokat folytat jelenleg SZASZOVSKY Ágnes a LFZE Egyházzenei Doktori Programjának keretei közt a templomszentelés ordójával kapcsolatban.

²¹ A VOGEL és ELZE számozása szerinti PRG 85., 86., 88., 91., 99. (54–73.), 136., 143.

²² PRG 99. (224–251.)

A PRG-hez képest megállapított különbségek ugyanakkor fölértékelik a későbbi magyar forrásokkal való azonosságokat. A vizsgált emlékek közül egyértelműen a PRG áll legközelebb a Hartvik-agendához, liturgikus rendje azonban mind szövegi-
leg, mind a szertartások fölépítése szintjén komolyan különbözik tőle. Az ordók e tekintetben igen változatosak, és ehhez képest föltűnő a magyarországi liturgikus rend következetes és tartós egysége, amely már a Hartvik-agendában is jelen van. Bár teljes bizonyossággal sosem lesz állítható, hogy a Hartvik-agenda mögött nem áll azonos vagy hasonló tartalmú külföldi forrás, nem egy, hanem számos közvetítő fokozat hiányzik a hozzá legközelebb álló PRG és öközötte, míg a későbbi magyarországi könyvekkel való kapcsolat filológiai és liturgikus értelemben is jól érzékelhető. Ennek alapján —mások és a magam korábbi eredményeivel összhangban— a kódex és a benne foglaltak magyar eredete mellett foglalok állást. Ez azonban azt is jelenti, hogy a Hartvik-agenda mögött tudatos szerkesztői műhelyt kell sejtenuünk, amelynek elsődleges érdeklődése nem a könyvtípus megújítására, hanem rítusalkotásra irányult. Az ismeretlen szerkesztő vagy szerkesztők megelégedtek a PRG-ben készen kapott kettel, de azt némiképp módosították, korszerűsítették. Nyilvánvaló, hogy művükben minden ordónak saját története van, amint a Hartvik-agenda ordói a későbbi magyar hagyományhoz sem egyformán állnak közel.

Mégis van néhány jele annak, hogy átgondolt kompilációs tevékenységet folytattak, egységes ízlés jegyében. A kódexben bizonyos liturgikus tételek kétszer, olykor nem is azonos szövegváltozatban fordulnak elő.²³ Ilyen hibát leginkább több forrás összehangolásakor ejthettek: ugyanazon liturgikus alkalom különféle ordóiban más és más pontokon kerülhet elő ugyanaz a szertartásszöveg, és a kompilátornak olykor talán elkerüli a figyelmét, ha korábban, más pozícióban már szerepelt. Szintén tudatosságra, sőt korszerűsítésre utal, hogy a Hartvik-agenda az évkört ádventtel kezdi. Önmagában az ádvent fölvétele is újdonság a PRG, és közvetve a nagy szakramentáriumok hagyományához képest, és még inkább újdonság, hogy ádvent nem az évkör végén, hanem az elején szerepel.²⁴ Ez újabb érv a Hartvik-agenda viszonylagos „modernsége” mellett.

²³ Jellegetes ez a legterjedelmesebb nagycsütörtöki ordóban és a bűnbánati rítusok kettőzésénél. Ez utóbbiak ugyanis kétszer: egyrészt hamvazószerdá és nagycsütörtök összefüggésében, másrészt a kötet végén, a rituále-függelékben jelennek meg.

²⁴ Ádvent először a mise énekanyagát közlő graduálékban jelenik meg a liturgikus év kezdeteként, valószínűleg egy, a VII. századi Róma liturgikus felvirágzásához kapcsolódó szerkesztői szemlélet részeként, ld. ehhez: James MCKINNON: *The Advent Project. The Later-Seventh-Century Creation of the Roman Mass Proper*. University of California Press, Berkeley—Los Angeles—London 2000. A papi könyvek, azaz a szakramentáriumok és pontifikálék csak több évszázados késéssel vették át ezt az újítást. Rendszerint karácsony vigíliájával kezdődtek, és ádventet —ha egyáltalán— az egyházi év záró, kifejezetten eszkhatologikus színezetű időszakának fogták föl.

Végül ami a Hartvik-agendát (vagy annak őseit) összeállító liturgikus műhely ízlését illeti, néhány benyomásomnak szeretnék óvatosan hangot adni. A PRG ordói és a Hartvik-agenda ordói között, ha nem veszünk el a részletekben, az elsődleges különbség valamiféle nagyobb kompozíciós hajlam az utóbbi javára. A PRG az ordók cselekményes mozzanatait szüksézávan és sűrítve írja le, a szöveganyag pedig —akár az euchologikus, akár a processziós énekeké— szinte tömbösítve szerepel benne. A PRG által leírt, mellérendelő szerkezetű szertartásokban tehát mintegy időben is elkülönülnek a történések és a hozzájuk kapcsolódó szövegek. Ehhez képest a Hartvik-agenda előszeretettel kíséri vagy vezeti be a cselekményes mozzanatok arányosan elosztott, odaillő énekekkel és imádságokkal. Az általa leírt ordókban a cselekményes mozzanatok nyugodt egymásutánban, megfelelő szövegelemektől keretezve kísérik végig a szertartást. Jó példa erre a különbségre a vezeklők nagycsütörtöki visszafogadása vagy a virágvasárnapi ágszentelés és körmenet.

A Hartvik-agendában néhány halvány jel a lelkület megváltozására is utal. Anélkül, hogy túlértékelnénk a mentalitástörténet közvetlen hatását a liturgiára, nem nehéz észrevenni a Hartvik-agendában valamiféle „humánus attitűdöt”, amely mintha az első ezredforduló után megváltozó európai életérzés dokumentuma lenne. A PRG-hez képest jelentékeny egyes bajelhárító eljárások vagy varázslással határos elemek, például istenítéletek háttérbe szorulása, elhagyása. A félelemmel szemben előtérbe kerül viszont az részvét, a tapintat, a megbocsátás. A zsinattartás rendjének a PRG-hez képest legfőbb többlete a közbenjáró imák megszorodása. A papi rendekről való letétel záróformulája előrevetíti a megtérést és a régi állapot visszanyerésének lehetőségét, majd —a PRG-ből teljesen hiányzó— restitúciós szertartások következnek. A kiátkozást is jóval több óvintézkedés előzi meg, mint a PRG-ben, de a legfeltűnőbb a három ordóban is megjelenő bűnbánati szertartások kímélete a vezeklőkkel szemben.

Ezeket a megállapításokat további források bevonása módosíthatja, de az is lehet, hogy a korai pontifikálék összeállításának háttere mindörökké rejtve marad. Az általuk fölvetett, sajátosan „két ismeretlenes” kérdések miatt azonban továbbra is vállalnunk kell a részben intuitív megközelítés kalandját és kockázatát.